

керек. Автор сөзімен айтсақ: «Оны тек 1962 жылғы көш деп ұғынбау керек. Мыңдаған жылға созылған қазақтың көшпелі өмірі ХХ ғасырдың ғасырдың ортасына дейін Шыңжаңда ғана сақталғаны жұртшылыққа белгілі. Бір сөзбен айтқанда, сол көшпенділердің соңын, өзім куәсі болған, сарқытын ішкен өмірдің ең соңғы суреттерін қағазға айнытпай түсіруім қажет болды. Біртіндеп тарих сахнасынан кетіп бара жатқан, енді ешуақытта қайталанбайтын, тұтас бір дәуір, неше алуан характерлер тұрды көз алдымда. Көшпенділердің ең соңғы байы, ең соңғы биі, ең соңғы батыры, ең соңғы ару қыздары, – дегенінен жазушының «көш» деген сөзге бүкіл елдің менталитетін сиғызса, «соңғы» деген сөзге «көшпенділердің соңғы тұяғы» деген мағынаны сиғызып, 1960 жылдарға дейін Қытайда ғана сақталған көшпенділер өмірінен сыр шертетін роман-эпопея тудырығанын көреміз [1].

Айта кететін бір жай – жариялануы кештеу демесеңіз, С.Сматаевтың «Елім-айы» мен Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көші» әріректе жазылған шығармалар. Мысалы, «Соңғы көштің» нүктесі 1971 жылы қойылып, 1973 жылы «Лениншіл жас» (16 янв.) газетіне «Қамаудағы көкжал» деген атпен көлемі әжептәуір үзінді жарияланған болатын. Содан 1974 жылы романның бірінші томы жарияланса да, дилогияның толық нұсқасы оқырман қолына тигенше арада оншақты жыл өтті. «Елім-айдың» да тағдыры соған жуық. Демек, бұл екі автор да тарихи тақырыпқа М.Әуезовтан кейінгі қалам тартушылардың ең алғашқы легінде.

Десе де, Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» романы тақырып сонылығымен, заман шындығын көркем айшықтаумен әлі де дара тұр. Сондай-ақ оның шығармалары посткеңестік жүйенің «түрі ұлттық мазмұны социалистік» желеуінен ада болуы қазақ халқының мәдени руханиятын емін-еркін көрсетуге жол ашты. Роман-дилогия соңында жазушы от тиген қамыстай, елдің дүрк көтерілуіне себепші болған бүкіл Құлыстайды кезген ұлы дүбір «көш», «көшу» деген сөздің күдіретіне бас иіп, «Ұлы көш» басталды деген сөзді жүйрік аттың желмен жарысқанына теңейді. Осылайша қазаққа бұрыннан етене таныс жылқы мен көш ұғымы тарихи поэтикалық сыр-сипатқа ие болған.

Романды оқымаған адамға «Соңғы көштің» тақырыбы 1962 жылы 10 сәуірден 1 мамырға дейін айналасы 20 күн ішінде Тарбағатай шекарасынан Қазақстанға өткен 200 мың адамның қалың көші сияқты болып көрінуі мүмкін. Негізінде мүлде бұлай емес. Бұл кітап – ХХ ғасырдың ортасына дейін тек Қытайда ғана сақталған көшпенділер тұрмысының соңғы шежіресі іспетті. Сондай-ақ Тарбағатай аймағын мекен еткен қазақтардың ұлт-азаттық күресі, Оспан батыр бастаған көтеріліске қатысқан халық қаһармандарының азапты тағдыры, Шығыс Түркістан республикасының күйреуі, ХХ ғасырдың бас кезіндегі Алаш зиялыларының шекара сыртындағы қазақтарға тигізген рухани әсері, қазақ өмірінде «ақ қашқан» жылы деген атпен қалған кезең көрінісі, жергілікті халықтың жерінің үстімен жүрген ақтың

генералдары Анненков, Дутов соның ішінде генерал Бакшы армиясының соңғы тынысы, Қазақстандағы ашаршылық зардаптарынан босқан елдің Шыңжаңдағы тағдыры, ондағы «мәдениет төңкерісі» басталар алдындағы оқтын-оқтын халық басына төнген саяси науқан жылдарынан кейін бүкіл Құлыстайды кезген «көш» дүбірі, мұның ақыры болашақ ұрпақ қамын ойлаған алашшыл азаматтардың бастауымен, отандастарымыздың ата жұртқа келіп қосылуымен роман концепциясы түйінделеді. Дилогия сюжетіне арқау болған осы желілердің барлығы да көшпелі ұлт руханиятының тұрмыстық-этнографиялық мәдениетімен, дәстүрлі өнегелі сипатымен, қанық ұлттық бояуымен көркемдік шешім табады.

«Соңғы көш» роман-дилогиясының бірінші кітабы «Қарсаңда», «Қат-қабатта», «Сарыжайлау», «Ақпанда» деген төрт бөлімнен, екінші кітабы «Қара қақпа», «Киелі қан», «Кісен ашқан» деген үш бөлімнен тұрады. Сырқы композицияның элементі ретінде қызмет атқарып тұрған бұл тақырыптардан суреттеліп отырған дәуірдің басты сипатынан хабардар еткендей болады. Қазақ әдебиетінде оқиғасы тұтас бір дәуірді қамтитын роман-эпопея деңгейінде талданып келген шығарма – М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы.

Ал «Соңғы көш» романының көркемдік әсерінің қуаттылығы жағынан келгенде, оның ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасы, образ сомдау даралығы, қат-қабат оқиғаларды жинақтап берудегі нақтылығы мен аз сөзге көп мағына сыйғызатын поэтикалық ерекшелігі бүгінгі күн тұрғысынан талдана бастаса, Қ.Жұмаділовтің қазақ әдебиеті тарихынан алатын орны әлі де айқындала түседі-ау деп ойлаймыз.

1981 жылдың өзінде-ақ Қ.Жұмаділов Шығыс Түркістан тақырыбының қағаз бетіне түспей қағабестік жатқаны болмаса, олардың тарихы, азаттық үшін айқасы, басқыншыларға қарсы ерлікке толы күресі, басқасын былай қойғанда 1945 жылы жеңіске жеткен ұлт-азаттық төңкерісі, бес жыл бойы дербес мемлекет болып тұрған Шығыс Түркістан республикасының құлауы, Оспан батыр бастаған халық көтерілісі әлі де талай романға азық болары сөзсіз екендігін атап көрсетеді [2].

Мұның жарқын көрінісін Шыңжаңдағы үш аймақ көтерілісін нақтылы сөз ететін Жанат Ахмадидің «Дүрбелен», «Шырғалаң» дилогиясынан, Шәміс Құмардың «Қайқая шапқан қарагер», Тұрсынәлі Рыскелдиевтің «Тау тағысы», Батырхан Құсбегиннің «Зуха батыры», Қажығұмар Шабданұлының «Пана», Сейітқан Әбілқасымовтың «Оспан батыр», Жақсылық Сәмитұлының «Сергелден» (төрт кітап) атты романдарынан анық көруге болады.

«Соңғы көш» романында осы тарихты түгел көрсету мақсат етілмеген. Сондықтан да романның басты оқиғасы Шығыс Түркістан республикасы сахнадан кетіп, Қытай Халық азаттық армиясының Тарбағатай аймағына кіруінен басталады да, алпысыншы жылдардағы ел басына төнген зобалаңмен аяқталады. Мұның бірнеше себептері бар. Біріншіден, Шығыс Түркістан халқының романдағы қамтылған кезеңдегі тартқан жәбір-жапасы бұрын

көріп жүрген әділетсіздіктердің бәрінен де асып түскендігін тарихи еңбектер айғақтайды. Сондықтан да жазушы роман желісін халық трагедиясының ең шарықтау шегінен бастайды. Екіншіден, бұл кездегі оқиғалардың көпшілігі қаламгерге жақсы таныс, мысалы шығармадағы Қанағат ауылы – жазушының өз ауылы, ақын жігіт Естай жазушының өз прототипі болса, басқа кейіпкерлердің барлығы да – Естайға бала күнінен жақсы таныс, өзі көріп-біліп, естіп өскен ең жақын адамдары.

Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» дилогиясымен, «Тағдыр», «Прометей алауы», «Таңғажайып дүние» атты романдарындағы ортақ байланысты атап айту керек. Мұның біріншісі – оқиғалардың өткен орны мен мекен-тұрағының бір жер болуы. Екіншісі – кейіпкерлерге байланысты. Аталған романдарда Қанағат би, Күдері, Ысмайыл т.б. сияқты кейіпкерлер еш өзгеріссіз алынады. Мысалы, «Соңғы көште» басты кейіпкер Естайдың әкесі Қанағат би елдің мұнын мұндап, жоғын жоқтайтын ел ағасы ретінде суреттелсе, «Тағдыр» романында Қанағат бидің әкесі Күдері мен атасы Ысмайылдың кесек тұлғалары сомдалады. «Прометей алауы» романында XIX ғасырдағы екі өлкеге де шарапаты тиген дін қайраткерлерінің тарихи орны көркем айналымға түскенімен, бізге жақсы таныс төртуыл жуандары Ысмайыл, Күдері мен Керімбайлар мұнда да бой көрсетеді. Ал «Таңғажайып дүниеде» бұл кейіпкерлердің нақтылы тарихи орны мен өмірдегі бейнесі ашылады. Үшінші байланыстырып тұрған нәрсе – дәуір шындығын, оның басты оқиғасын жазбай тану. Төртіншісі – тіл. Жазушының сол дәуір туралы дүниетанымы, авторлық ой елегінен өткен тілдік қоры, этнографиялық тіпті фольклорлық түсінік деңгейі, сүйек сінді не жүре бітті білім-білігі төрт романдан да білініп тұрады. Бесіншіден – Қ.Жұмаділов романдарының қай-қайсысы да әдебиетіміздің ақтаңдақ беттерін толықтыруға бағытталған. Қазақ халқының басынан өткен оқиғалардың бұрын зерттелмеген тұсына назар аударып, соны тарихи дәлдікпен көркем шындыққа айналдыру арқылы тарихты зерттеуші ғалымдардың назарын сол тұсқа аударуға тырысады.

Шетелдегі қазақтардың тағдыр талайы туралы білу – әлі де зәру мәселелердің бірі. Бұл мәселе тұрмақ, жалпы «кеңестік дәуірде туған тарихи романдарға объективті түрде баға берілді» деп бүгінде ешкім де айта алмаса керек. Ал 1974 жылы «Соңғы көш» сияқты шекара сыртындағы қазақтар тағдырын тұңғыш қозғайтын роман алғаш шыққанда қазақ сыны жұмған аузын ашпады. Тек Жазушылар Одағының дәстүрлі өтетін жыл қорытындысында ғана «қазақ әдебиеті тарихына қосылған сүбелі шығарма» екендігі аталып өтті [1,481]. Жекелеген немесе шолу мақалаларда, әсіресе тіліне байланысты оң баға беріліп, атап өтілетіні болмаса, қазақ халқының сүйікті шығармаларының біріне айналған «Соңғы көш» туралы әлі күнге дейін арнайы зертеу жұмысы жазылған емес.

Ұланғайыр тарихымыздың бір тарауы – Қытайдағы қазақтардың Түркияға көшуі. Бұл тұрғыдан

келгенде Х.Алтай мен Х.Оралтайдың бастарынан өткен нақты оқиғаны сипаттап жазған өмірбаяндық кітаптарын астын сызып атау керек. «Соңғы көштегі» қазақ басына түскен тауқыметті тағдырдың суретін бұл екі кітаптан айғақты деректер негізінде көресіз. Халифа Алтайдың кезінде екі рет түрікше, қазақша басылған «Ата жұрттан Анодолияға дейін» кітабының Қазақстанда 2000 жылы «Алтайдан ауған ел» деген атпен басылып, толықтырылған нұсқасында 1889 жылы Бөке батыр бастаған Алтай қазақтарының Тибетке келуін, одан Индияға, одан Пакистан арқылы Түркияға ауған қазақтардың азапты сапары мен сол тұстағы өз басынан өткен қиын күндері сөз болады. Мұндағы көштің сипаты бөлек. Бұл – Түркияны бетке алып, Алтай, Тарбағатай аймақтарынан ауған елдің жол үстіндегі тарихи шежіресі іспетті кітап. Халифа Алтай кітабының бірінші бетін ашатын Алтайдан ауған елдің ең алғашқы көшін бастаған Бөке батыр туралы да бірнеше романдар жазылды. Соның ішінде Қытайға белгілі жазушы Шәмсі Құмардың «Бөке батыр» романын оқырман қауым жылы қабылдады. 1903 жылы Бөке батыр Тибет жерінде қайтыс болады, оның ізін бағып отырған Қытай әскері қорғансыз елді шауып, қайтадан кері көшіреді де, қабірді ашып, Бөкенің басын кесіп алып, Үрімжі қаласына әкеліп, халық көп жүретін көшенің біріне әкеліп іліп қояды. Кейін баласы батырдың басын туған жері Алтайға әкеп жерлейді. Халифа Алтай кітабында сөз болатын екінші көш 1932-1933 жылдары табиғаттың да қатты қысып, жұрт «егіз тауық» деп атаған жылдарымен дөп келеді. Монғолия мен Қазақстан шекарасында көшіп-қонып жүретін 500 үйге Қазақстан белсенділері тыныштық бермей, Монғолияның шығысына қарай еріксіз ығыстыра бастайды. Бір жағы Монғолиямен болған қатты қақтығыстардан, бір жағы Қазақстаннан келген шолақ белсенді Кенжебек дегеннің салған лаңынан кейін ешкімге соқтықпай мал баққан момын ел Алтайдың күнгей бетінде отырған Халифа аулына көшіп келеді. Алтай қазақтарының осы 500 түтінмен бірге басталған екінші көші яғни 1933 жылы он үш жастағы Халифа Алтайдың Түркияға сапары осылайша басталады...

1940 жылдардан бастап, Алтай аймағын азат етуді мақсат еткен Оспан батыр мен Жанымхан қажы бастаған ұлт-азаттық көтерілістер және де Бөке батыр кеткен ізбен 1949 жылы Қалибек Хакім бастаған үшінші көш туралы Хасан Оралтайдың «Елім-айлап өткен өмір» кітабында егжей-тегжейлі баяндалады [3]. Шығыс Түркістандағы ұлт-азаттық көтерілістерден кейін автордың әкесі Қалибек Хакім бастаған көштің Такламан шөлінде, Гималай тауында және Түркия мен Германиядағы арпалысты жылдары нақтылы деректер негізінде сөз болады. Қ.Жұмаділовтің «Соңғы көш» сөзіне берген қат-қабат мағынасының астарында қилы-қилы өмір жатқанына тағы да көзіңіз жете түседі. Белгілі академик-ғалым Р.Нұрғали құрастырған «Қазақтың 100 романы» атты кітабында: «Шетелдегі қазақ диаспорасының көрнекті өкілдерінің бірі, қоғам қайраткері, журналист, қаламгер Хасан Оралтайдың «Елім-айлап өткен

өмір» шығармасын жанр жағынан алғанда, өмірбаяндық роман деуге болады. 1999 жылы Стамбул қаласында жарық көрген сегіз жүз бетке жуық туынды С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С.Мұқановтың «Өмір мектебі» романдары сияқты автордың басынан кешкен өмір жолынан мол мағлұматар береді. Мұндай романдар қазіргі әдебиетімізде де бар. Мысалы соңғы онжылдықта жарық көрген Б.Тілегеновтың «Тұйық өмірдің құпиясы», Ә.Нұршайықовтың «Өткелдер», Р.Тоқтаровтың «Бітеу жара», Қ.Жұмаділовтің «Таңғажайып дүние», М.Мағауиннің «Мен» романын айтуға болады», – деп жазылған [4]. Осы тізімнің қатарына жоғарыда аталған Халифа Алтайдың туындысын да жатқызуға болады. Сонымен бірге бірін-бірі толықтырып тұрған бұл екі кітап Түркияға ауған қазақтардың тағдырының тарихи шешіресі әрі ғұмырбаяндық роман жазудың өзіндік өнегесін көрсететін қазақ әдебиетіне қосылған сүбелі дүниелер деп таныған дұрыс.

Тибет арқылы Индияға, одан Пакистан арқылы Түркияға кетуге мәжбүр болған қазақтарды көзімен көрген Британ парламентарийі былай деп жазады: «...Орта Азияны коммунистік идеяның жайлауымен ымыраға келмеген қазақтардың ерлік пен қасіретке толы тағдырлары осындай болды. Ресей орнықтырған тирания мен Қытайдың жаңа тираниясы қазіргі кезде бұл құрлықтың халқын азапқа салды. Осы

тираниядан қазақтардың қашуы – ерлік және бұл туралы Еуропа мен Азияның ерікті әлемі білуге тиіс», – дейді [5]. Жоғарыда аталған Х.Алтай мен Х.Оралтайдың деректі кітаптарын оқысаңыз, кезінде қай жерде өмір сүрмесін, қандай ұлттың өкілі болмасын көзі ашық, көкірегі ояу оқығандар мен алашшыл азаматтар сезінген бізге беймәлім дүниенің қаз-қалпында жасалған картинасы көз алдыңызға келеді. Мұны қазіргі Шыңжаңдағы қазақ әдебиетінен де айнақатесіз көруге болады...

Ал қазақ әдебиеті тарихына «шекара» тақырыбын тұңғыш әкелген Қ.Жұмаділовтің «Мен Қазақстанға уылдырық шашу үшін келдім» [6] деген сөзінде үлкен мән бар. Өйткені қаламгер шығармашылық жағынан да, өркен жайып, ұрпақ өсіру жағынан да мұратына жеткен суреткер деп ойлаймыз.

1. Қ.Жұмаділов. Таңғажайып дүние. – Алматы: Тамыр, 1999. – 478 б.

2. Қ.Жұмаділов. «Соңғы көш» осылай туған. // Қазақ әдебиеті. – 1981. – 2 октябрь.

3. Хасан Оралтай. Елім-айлап өткен өмір. – Алматы: Білім, 2005. – 632 б.

4. Тілешов Е. / К: Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. Қазақтың 100 романы, 2005. – Астана: Фолиант, – Б.193.

5. Қазақ. Жинақ. (Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім, 1994. – 81 б.

6. Қ.Жұмаділов. Жазушымен сұхбат. (Әңг. Д.Анаш). // Алматы ақшамы. 2006 жылы, 20 сәуір. – Б. 7-9.

Ж. Б. Ибраева

РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТЬ ХАРАКТЕРОВ В ПРОЗЕ КАЗАХСТАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ)

Читая и осмысливая прозу казахстанских писателей – И. Есенберлина, А. Нурпеисова, И. Щеголихина – мы задаемся вопросом о *репрезентативности обрисованных характеров*, об их полномочности представлять свое время и текущие в нем процессы. Заметим, что в самой «концепции человека» сквозит важная мысль – о ценности каждой отдельной, единичной человеческой жизни. Обрисованные писателями характеры показывают высокую степень их самостоятельности и свободы.

Их книги своим появлением подняли для обсуждения огромное количество проблем, открытых и по сей день. Выходя за пределы искусства к широким обобщениям, писатели предлагают взглянуть в знакомые, казалось, образы. Нужно, на наш взгляд, подчеркнуть весомость характеров, их реальное место в художественных произведениях и возросшую роль.

Герои произведений при разности идейно-политических целей и жизненных ценностей *едины в одном* – осознание *необходимости и неизбежности перемен* в социальной структуре общества.

Если брать во внимание казахскую и русскую литературу, то можно подчеркнуть следующее *схождение*: вся деятельность положительных героев, их помыслы, мечты нацелены на облегчение участи простых людей, задавленных тяготами социальных забот, нуждающихся в изменении сложившейся ситуации в обществе (произведения Щеголихина «Старая проза» [1](Павел Хомутов), «Храни огонь» [2] (Айдар Назаров) и Нурпеисова «Последний долг» [3] (Жадигер), Есенберлина «Схватка» [4] (Даурен Ержанов и Хасен)).

В данных прозаических произведениях часто применяется сказовая форма, когда повествование полностью или частично ведется от лица героя-рассказчика с использованием характерных особенностей речи, писатели широко используют диалог как основное средство характеристики персонажей.

При этом представлены два *типа положительных характеров*: одни стремятся отстоять свою личную самооценку главным образом в области естественных человеческих взаимоотношений, прежде всего в любви (в романах Есенберлина), другие,